

Дзира І.Я.<https://orcid.org/0000-0001-6326-3594>

Київський національний університет технологій та дизайну

**УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ
1918–1920-Х РР. З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

У статті з'ясовуються інформативні можливості, авторські погляди, а також основні дослідницькі методи, використані в оглядах історії українського літописання, що були вміщені до узагальнюючих праць 1918–1920-х рр. з історії української літератури. Встановлено, що в цей період провідною залишалася позитивістська методика наукового дослідження, котра полягала у виявленні, нагромадженні та іманентному аналізі фактичного матеріалу.

Найвагомішим надбанням літописознавства слід визнати «Історію української літератури» М. Грушевського, котра, незважаючи на деякі суперечливі положення, відзначається оригінальністю поглядів, теоретичною глибиною, увагою до питань методики й багатством опрацьованих джерел. Праця М. Грушевського становить собою органічну цілість, об'єднану концепцією безперервності розвитку літературного процесу, зокрема й літописання, на українських землях. Скрупульозний порівняльно-текстологічний аналіз, встановлення пропусків, розривів викладу матеріалу, редакторських вставок, ідейних поглядів імовірних авторів і стилевих особливостей дають змогу досліднику концептуально трактувати літописи XI–XVI ст. як історико-літературні пам'ятки, тобто окремий об'єднувальний жанр, що включає різноманітні первинні жанри літератури та фольклору, історичні документи тощо. Однак через відсутність позалітописних паралельних джерел частина авторських реконструкцій залишаються гіпотетичними. Вагоме значення мають і запропоновані М. Грушевським зауваження щодо практичного застосування розробленої О. Шахматовим методики вивчення літописних текстів. Високим рівнем наукового аналізу, детальністю, чіткістю й доступністю викладеного матеріалу вигідно вирізняється «Історія української літератури» М. Возняка, автор якої послідовно дотримується шахматовської схеми розвитку східнослов'янського літописання.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія, історія літератури.

Постановка проблеми. Протягом 1918–1920-х рр. помітно посилювався інтерес до вивчення українських історико-літературних пам'яток XI–XVIII ст. Поява ряду узагальнюючих праць з оглядами літописання зумовлювалась необхідністю розв'язати різноманітні завдання, що виникали в процесі поточного дослідження літописів, а також задовольнити практичні потреби вищої школи в навчальній літературі з історії красномовного письменства. Аналіз узагальнюючих праць дозволить засвоїти та критично оцінити систему поглядів тогочасних науковців на історію розвитку вітчизняного літописання, з'ясувати, як поглиблювалося вивчення конкретних проблем, виявити прогалини у висвітленні тих чи інших питань тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші відгуки про фундаментальні роботи

історико-літературного профілю з'явилися невдовзі після їх публікації в рецензіях В. Перетца й А. Брюкнера. Однак боротьба з «буржуазно-націоналістичною історіографією», що розгорнулася з початку 30-х рр. XX ст. призвела до тривалої вимушеної перерви у їх вивченні.

Принципово нова ситуація, що виникла після відновлення державної незалежності України створила необхідні умови для повноцінного розвитку гуманітарних наук, сприяла залученню фахівців до здобутків вітчизняної історії літератури, а отже й літописознавства. Н. Федорак, розглядаючи вагомий внесок М. Возняка у вивчення літописання, високо оцінює його «Історію української літератури» [13]. При цьому він висловлює цікаві зауваження щодо методики й композиційної матриці дослідження літописних текстів, які

використовував М. Возняк, глибокого розуміння ним національно-ментальних і культурно-історичних причин виникнення літописного жанру й особливостей його еволюції протягом XI–XVIII ст. Однак Н. Федорак явно перебільшив внесок М. Возняка у творення текстологічного термінологічного апарату, оскільки поняття «літописної замітки», «літописного оповідання» й «літописного зведення» були вироблені ще у працях науковців XIX ст., зокрема К. Бестужева-Рюміна. Природно, що найбільше уваги сучасні науковці приділяють «Історії української літератури» М. Грушевського. Наприклад, у монографії про Галицько-Волинський літопис (далі ГВЛ – І.Д.) М. Котляр дав кваліфіковану характеристику внеску М. Грушевського в дослідження цієї пам'ятки [8, с. 8–10]. Однак, справедливості зауваження сучасного історика про наївність уявлень М. Грушевського про жанрову природу твору, через що з'явилося «оригінальне, хоча й навряд чи слушне, пояснення відсутності хронологічної сітки та розташування матеріалу за датами в Галицько-волинському літописі» [8, с. 10] варто поставити під сумнів. Адже М. Грушевський доволі ясно усвідомлював і обґрунтовував у своїх працях думку про повістевий характер ГВЛ. У цьому сенсі його послідовниками можна вважати Л.В. Черепніна, В.Т. Пашута й, зрештою, самого М.Ф. Котляра. Дещо стисліше, але змістовно цікаві спостереження про студії М. Грушевського над галицько-волинським літописанням виклав П. Толочко [12, с. 290–291, 293, 312–313]. Найбільший за обсягом, детальний огляд літописознавчих розділів «Історії української літератури» виконали Вікторія та Віталій Тельваки [11, с. 146, 150–163]. Насамкінець слід згадати розвідку В. Воронова, де охарактеризовано висновки М. Грушевського щодо змістових і стилістичних особливостей, а також інформаційних можливостей Київського й Галицько-Волинського літописів [4].

Постановка завдання. Метою статті є історіографічне вивчення узагальнюючих праць. Автор поставив завдання виявити інформативні можливості, повноту висвітлення історії українського літописання, а також визначити використані в них основні дослідницькі методи. Також буде зроблена спроба з'ясувати ставлення тогочасних українських науковців до розробленої О. Шахматовим методики літописознавчих студій та складеної ним схеми розвитку східнослов'янського літописання.

Виклад основного матеріалу. Широку популярність у довоєнній Галичині отримала тритомна

«Історія української літератури» М. Возняка, на сторінках якої значна увага приділяється творам літописного жанру. Так, IV розділ I тому повністю присвячений висвітленню історії українського літописання XI–XIII ст. Спочатку науковець у загальних рисах зупиняється на питанні належності літописних пам'яток до художньої літератури. Свідченням цього, крім «поетичного забарвлення», є наявність у їхньому складі численних фольклорних і літературних творів різних жанрів. Розвиток давньоукраїнського літописання М. Возняк у цілому викладає у світлі концепції О. Шахматова. Спираючись на доробок останнього, він знайомить читача з обставинами виникнення, змістом і джерелами Найдавнішого київського, Никонівського та Початкового зведень. Далі М. Возняк характеризує Повість временних літ (далі ПВЛ – І.Д.), автором якої вважає Нестора. На підтвердження такої атрибуції наводяться аргументи (свідчення Києво-Печерського патерика, заголовки Хлебниківської групи списків тощо), «які не дозволяють відмовляти Несторові уложення Повісти временних літ» [1, с. 191]. З іншого боку, науковець слушно зауважує, що немає підстав приписувати останньому всі статті пам'ятки, котра, базуючись на попередніх зведеннях, у кінцевому підсумку є результатом колективної творчості кількох поколінь. Слідом за О. Шахматовим також висвітлюється історія другої та третьої редакцій ПВЛ.

Розглянувши зміст, джерела й художні особливості Київського літопису, дослідник за такою ж схемою характеризує й ГВЛ, що мав виключно місцевий характер. Тут на особливу увагу заслуговують міркування про відданість західноукраїнських книжників загальноєвропейським культурним цінностям, їхню віротерпимість та етнічну толерантність. «Коли й в інших пам'ятках нашої давньої літератури, – доводить М. Возняк, – зтирається межа між православним і латинським світом, тут це виступає особливо виразно. Католик – це для літописця тільки християнин, а не чужинець. Задля своєї духової близькості з Заходом літопис має найбільше світського характеру з усіх тодішніх літописів» [1, с. 206].

Загалом учений відзначає незалежність давньоукраїнських історико-літературних творів від візантійського історіописання, розглядаючи їх «як продукт українського духа» [1, с. 208]. Таким чином, мова може йти лише про певний вплив грецьких хронік на стильову манеру давньоукраїнських літописів. Пояснення ж релігійного світогляду та духовних ідеалів наших літописців

М. Возняк радить шукати в тогочасній українській дійсності. Однак, такі твердження призводять до недооцінки ним не лише джерельної вартості запозиченого з грецьких хронік фактичного матеріалу, а й ряду визначальних ідей, необхідних вітчизняним середньовічним інтелектуалам для уявлення про сенс історичного процесу.

У VI розділі стисло охарактеризовано чотири редакції літописів Великого князівства Литовського й Короткий київський літопис. У такому ж довідковому плані у II томі йдеться про Київський синопсис, «Кройніку» Ф. Софоновича, «Обширний синопсис руський» П. Кохановського й Густинський літопис. При цьому М. Возняк зауважує, що в Київському синопсисі «Україні визначено далеко більше місця ніж Московщині, історичні події якої мають тільки доповняти й пояснювати події української історії» [2, с. 308]. На жаль, намагаючись з'ясувати питання про взаємозв'язки між вищезазначеними творами, учений некритично переніс до своєї праці надумані схеми О. Рогозинського.

Бурхливий розвиток вітчизняного історіописання у другій половині XVII–XVIII ст. М. Возняк цілком справедливо пов'язує з подіями Національно-визвольної революції українського народу 1648–1676 рр. За цей період з'являється низка мемуарів і творів із прагматичним викладом матеріалу та спробами критики джерел, що «затримали давню назву літописів, бо й між давніми українськими літописами й козацькими мемуарами й історичними писаннями не було різкої межі, різких переходів, навпаки давній тип збереження української національної традиції переходив непомітно в новий тип...» [3, с. 375]. Науковець не висловлює сумнівів щодо існування т. зв. Українського вірогідного та Переяславського літописів, хоча, з іншого боку, й погоджується з необхідністю піддати належній перевірці свідчення С. Величка про діаріуш С. Зорки. М. Возняк побіжно зупиняється на Хмільницькому, Добромільському, Чернігівському та ряді монастирських літописів, а також знайомить читача зі змістом збірника І. Кошаківського. Під час розгляду українського хронографа 2-ї редакції висловлюються сумніви щодо авторства Л. Боболинського. Докладніше в III томі «Історії української літератури» висвітлено питання, що стосуються біографічних відомостей і суспільно-політичних поглядів укладача Львівського літопису. Знову ж таки, проблема авторства є домінуючою й у створеному на підставі студії О. Левицького нарисі про «Літопис Самовидця». З точки зору М. Возняка праця Г. Граб'янки була

першою спробою «систематичної зв'язної історії України» [3, с. 385]. Далі подаються відомості про біографію, суспільно-політичні погляди гадяцького полковника, списки, редакції та джерельну вартість пам'ятки. Виходячи з правильної тези про історико-літературну природу наративів XVII–XVIII ст., М. Возняк доводить, що виконані С. Величком під впливом давньоримської історіографічної традиції з метою популяризації вітчизняної історії художні реконструкції промов видатних діячів минулого є беззаперечним свідченням мистецького таланту козацького канцеляриста.

Коротко зупинившись на «Короткому описі Малоросії», працях С. Лукомського, П. Симонівського й О. Рігельмана, М. Возняк переходить до характеристики «Історії русів». «Державність України, а бодай її автономність, – стверджує літературознавець, – це провідна ідея, яка червоною ниткою проходить через усю Історію Русів» [3, с. 401]. Далі він показує, як розгортання сюжету, групування персонажів і навіть окремі художні деталі підпорядковуються автором для розкриття своїх поглядів і думок. Висока ідейність твору залежить не лише від гарячого патріотизму майстра слова, а й від засвоєння ним передових гуманістичних ідей та раціоналістичного світогляду епохи Просвітництва. У першій половині 20-х рр. М. Возняк ще схилився до гіпотези О. Лазаревського про авторство «Історії русів», вважаючи найпереконливішими аргументи на користь Г. Полетики.

Найзначнішою з узагальнюючих оглядових праць 1918 – кінця 1920-х рр. безумовно є фундаментальна шеститомна «Історія української літератури» М. Грушевського, що донині не втратила своєї наукової вартості. Її автор показав, що маса фактичних відомостей потрапила (або в усякому разі тим чи іншим шляхом могла потрапити) до літописних пам'яток з багатющою давньоукраїнської історичної прози та усної народної творчості. У II томі він викладає власну змістовну концепцію дослідження художньої специфіки літописання Київської Русі, пропонує методик, що враховує такі жанрові особливості, як колективність, анонімність, компілятивний характер, вплив агіографічної традиції, а також втрату значної частини рукописної спадщини. Літописання в трактуванні М. Грушевського – це черговий етап розвитку історичної прози, що постав внаслідок злиття й узагальнення в процесі редакторської обробки різноманітних самостійних і оригінальних творів, таких як повісті, оповідання, записки, легенди, перекази, пісні тощо. «Сі літописні

компіляції, – продовжує вчений, – набирають через те великої ваги як свого роду літературний архів, де полишивсь не раз одинокий слід всього того письменства, яке вони витиснули з уживання, прийнявши в свій склад його фрагменти. Вони визначаються великим багатством і різноманітністю змісту в порівнянні з багатьма чужоземними хроніками» [5, с. 101]. Така природа літописних творів мала свої наслідком використання двох протилежних тенденцій в літописознавчих студіях – синтетичної й аналітичної. У цьому контексті особливо цікавою виглядає наведена в «Історії української літератури» оцінка творчої спадщини академіка О. Шахматова. З одного боку, М. Грушевський віддає належне О. Шахматову, якому вдалося довести, що збережені до нашого часу давньоруські літописи мають тривалу попередню історію, оскільки в їхніх текстах відобразилися більш давні, втрачені на сьогодні зведення. Крім цього, М. Грушевський відзначив вагомість здобутків свого колеги на ниві вивчення взаємин між київською й новгородською літописними традиціями, а також пізнього східнослов'янського літописання. Але, вважаючи новаторськими застосовані О. Шахматовим методи комплексного й порівняльно-текстологічного аналізу, він у кінцевому підсумку не сприймає ні шахматовської схеми розвитку давньоруського літописання в цілому, ні значної частини її окремих проміжних ланок. Український науковець відзначає незавершеність, складність і заплутаність цієї концепції, що поряд з багатьма точними спостереженнями, оригінальними положеннями й обґрунтованими висновками містить чимало апріорних і навіть фантастичних припущень. Через це він виносить занадто суворий присуд результатам літописознавчих студій «талановитого угадчика», котрі «стоять і нині поза обрубом наукового добутку, чекаючи тверезої, холодної оцінки людей, які б уміли з здібностями угадування сполучити обережність і навіть скептицизм, обов'язковий для сторожів людського знання» [5, с. 102–103].

Враховуючи складність, гіпотетичність і умовність шахматовських генеалогічних побудов, які не дозволяли наочно уявити взаємини списків і редакцій, М. Грушевський пропонує колегам простувати шляхом, прокладеним М. Костомаровим, К. Бестужевим-Рюїніним та їх послідовниками. Якщо для О. Шахматова «історико-літературним явищем у справжньому повному сенсі можна визнати тільки літописне зведення» [14, с. 186–187], то М. Грушевського літописи цікавлять перш за все з точки зору відображення

в них пам'яток художньої літератури й фольклору. На переконання М. Грушевського, «По чвертьвіковій аналітичній роботі над нашим літописанням приходиться черга на студії над складовими частями, над фрагментами старого письменства абсорбованого ними, щоб по можливості, реставрувати їх, виробити собі поняття про їх вигляд, літературну манеру й ідейну фізіономію їх авторів, їх світогляд, їх культуру» [5, с. 105]. В основу своєї реконструкції він кладе групування матеріалу за жанровим принципом.

Однак, відмовившись від шахматовської схеми початкового літописання, М. Грушевський змінив її занадто спрощеною побудовою: редакція часів Ярослава Мудрого, або власне ПВЛ, і редакція початку XII ст. ігумена Києво-Видубицького монастиря Сильвестра. Початок давньоукраїнського літописання дослідник пов'язує зі збіркою повістей, переказів і пісень, місцями прокоментованих або інтерпретованих укладачем без використання хронологічної сітки. Саме цей твір, що починався легендою про заснування Києва й не доходив до епохи Володимира Святославича, на його думку, і є власне ПВЛ. Вона має виразне київське забарвлення й постала в Києві за князювання Ярослава Мудрого. Як бачимо, незважаючи на розбіжності в уявленнях про характер та ймовірний час появи найдавнішого історико-літературного твору, покладеного пізніше в основу власне літописного викладу, М. Грушевський погоджується з О. Шахматовим у тому, що в першій половині XI ст. такий твір уже був складений. У процесі подальшої редакторської роботи ПВЛ поповнювалася різноманітними матеріалами як місцевого походження, так і пов'язаними з візантійською і новгородською традиціями, а також зазнала суттєвого впливу церковно-християнської літератури. М. Грушевський не бачить ніяких реальних підстав говорити про редагування найдавнішого літопису Никоном на початку 1070-х рр., оскільки в тогочасних джерелах немає звісток про письменницьку діяльність цього печерського подвижника. «Так само чистим здогадом, – на думку дослідника, – являється гадка Шахматова, що новий цикл літопису утворився в Печерському монастирі коло 1095 р. завдяки ініціативі тодішнього ігумена Іоанна» [5, с. 112]. За М. Грушевським, літопис, який нині прийнято іменувати «Повістю временних літ», було складено близько 1113 р. ігуменом Києво-Видубицького монастиря Сильвестром. Через принципові розбіжності між інформацією літопису й відомостями «Читання про Бориса і Гліба» й «Життя Феодосія Печерського» він

визнає безнадійними будь-які намагання обстоювати закорінену в печерській традиції версію про авторство Нестора.

Далі М. Грушевський розглядає літературні матеріали, які, на його думку, хоч і дійшли до нас у складі літописного тексту, проте були колись самостійними, оригінальними художніми творами. Попри хронікальний спосіб викладу подій у більшості з них простежується чітка громадянська позиція автора, виразна сюжетна лінія, різноманітні образно-виражальні засоби. Читач має змогу познайомитись з майстерно виконаним аналізом тематики, проблематики й поетики циклу про християнізацію Русі, повістей про усобицю Володимировичів, початок Печерського монастиря, зіткнення Русі зі Степом, боротьбу Володимира Мономаха з Олегом Гориславичем, осліплення Василька Тербовльського, оповідання Гюряти Роговича тощо.

Показово, що утворення літописної форми М. Грушевський пов'язує, в першу чергу, з усними джерелами. Через це він приділяє належну увагу відомостям поетичної творчості передволодимирової доби, що відобразились у ПВЛ. Особливу групу серед них складають найдавніші легенди й перекази, зокрема про заснування Києва, панування обрив над племінним союзом дулібів тощо. У літописних оповіданнях про походи Олега, Ігоря та Святослава науковець справедливо вбачає сліди героїчної дружинної поезії. Тонке чуття історика дозволило М. Грушевському виявити наявність двох паралельних епічних мотивів у повідомленнях про конфлікт між Київською й Деревлянською землями та розповіді про князювання Святослава Ігоревича. Розвиваючи погляди М. Костомарова, вчений схильний пов'язувати фрагментарність і сухість збережених у літописному тексті залишків давнього епосу з прагненням книжників «можливо очистити сей матеріал якраз з невідповідних для побожного оповідання поетичних форм, в які він був вложений поетами й оповідачами» [5, с. 125]. З одного боку народнопоетична традиція «доволі добре відповідала... власним національним, соціальним, політичним поглядам та симпатіям» [5, с. 125] літописців, а з іншого її естетичні особливості й ідеали асоціювались у них з язичництвом. Аналізуючи поетичні твори Володимирового циклу, М. Грушевський з притаманним йому талантом доповнює концепції та припущення попередників власними спостереженнями над літописними текстами, відшукує невідомі раніше сюжетні паралелі, пропонує оригінальні гіпотези. Менш переконливою (за браком

матеріалу) виглядає спроба виявити в ряді історичних переказів і сказань ПВЛ сліди Боянових пісень, згадки про які збереглися у «Слові о полку Ігоревім».

Розвиваючи уявлення історико-літературної школи, М. Грушевський розглядає Київський літопис «як збірку літературного матеріалу, як наш літературний архів XII в., так як Сильвестрова збірка 1116 р. являється таким архівом XI в.» [6, с. 10]. Через свій компілятивний характер дана пам'ятка з літературного погляду не має для нього великої вартості. При такому підході головний інтерес для дослідника становлять окремі художні твори, включені до її тексту, а також редакторська робота літописця. За допомогою формально-стилістичного підходу М. Грушевський виділяє у складі зведення три частини: першу, що містить короткі, фрагментарні звістки до 1135 р.; другу, що становить зв'язне, прагматичне оповідання за 1135–1168 рр.; і третю – серію окремих повістей, відредаговану за Святослава Всеволодовича й доведену до 1197 р. У 1199 р. невідомий чернець Михайлівського Видубицького монастиря зняв з літопису копію для Рюрика Ростиславича й доповнив її похвалою цьому князеві. Не заперечуючи в принципі можливості використання київськими книжниками пам'яток місцевого літописання, М. Грушевський також не виключає інших причин появи відповідної інформації в Київському зведенні. «Погляди чернігівської династії, – зазначає дослідник, – могли відбитись так само в котрійсь київській фундації Ольговичів: монастирі св. Семена або Кирила на Дорогожичах; новгородець міг писати і в Києві, при «Новгородській біжниці» або і якимсь іншим місці» [6, с. 33]. За М. Грушевським, протягом 1181–1194 рр., в часи замирення між Мономаховичами й Ольговичами в Київському зведенні відобразився ряд чернігівських джерел, зокрема дружинна повість про Святослава Ольговича й житіє Ігоря Ольговича.

Літературознавець розглядає Київський літопис як цілком світську пам'ятку, що детально та образно відтворює політичні інтереси, суспільні настрої й побут вищих верств княжої України. Цитати з церковних книг разом з релігійною фразеологією носять тут переважно декоративний характер.

Ретельний текстологічний та історико-літературний аналіз, визначення пропусків і повторів тексту, особистих симпатій, антипатій та особливостей стильової манери авторів дають змогу М. Грушевському виділити у складі Київського зведення ряд дружинних повістей XII ст. Значну

мистецьку й інформаційну вартість становлять для нього повісті про Всеволода Ольговича, Святослава Ольговича, Мстислава Ростиславича, відредагована пізніше в житійному стилі повість про вбивство Андрія Боголюбського, а також твори половецького й галицького циклів. Проте найбільш виразної форми жанр дружинної повісті набуває у найоб'ємнішій та найзмістовнішій повісті про Ізяслава Мстиславича, яку М. Грушевський вважає за «одну з визначніших пам'яток нашої старої літератури і культури» [6, с. 12]. Відокремивши всі пізніші нашарування, він намагається визначити межі твору, котрий імовірно охоплював події 1146–1153 рр. Текстуальний аналіз показав, що через неодноразове редагування повість збереглася фрагментарно, зокрема були частково втрачені її початок і кінець, а художню тканину основної частини іноді розривають вставки. Поряд з майстерною характеристикою суспільно-політичних поглядів автора повісті про Ізяслава Мстиславича та її формально-стильових особливостей, М. Грушевський пропонує надзвичайно важливі філософсько-культурологічні узагальнення про природу відображеної в ній давньоруської лицарської етики. Крім того, за точним спостереженням С. Росовецького «Міркування Грушевського про спадкоємні зв'язки між дружинною мораллю епохи Київської та моральним кодексом «народного лицарства» запорозьких козаків являють собою одне з плідних вторгнень дослідника до царини соціальної психології» [10, с. 259].

Значну вартість має й виконаний М. Грушевським аналіз ГВЛ, першу частину якого він вважав цілісною, зв'язаною спільною сюжетною лінією прагматичною оповіддю, що вийшла з-під пера одного автора. Характерною особливістю Галицького літопису була відсутність обов'язкової для традиційних творів літописного жанру хронологічної канви. І лише значно пізніше, очевидно укладачем Іпатіївського списку, в літописному тексті «досить довільно і хибно» були проставлені роки. Це сталося через механічне приєднання ГВЛ до Київського зведення, внаслідок чого в суцільному викладі подій утворилась шестирічна прогалина. Показово, що в інших списках Іпатіївської групи – Хлебниковському, Погодінському та Єрмолаєвському, за незначними винятками, датування відсутнє. Отже в оригіналі послідовність оповіді досягалася причинно-наслідковим способом викладу матеріалу за допомогою використання спеціальних сполучних фраз. Таким чином, «Перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова...» [6, с. 144]. М. Грушевський

називає її «Повістю про галицький мятеж». Розроблена ним концепція хронологічної системи ГВЛ стала хрестоматійною в літописознавстві, яскравим свідченням чого є праці М. Присьолкова, Л. Черепніна, Д. Лихачова, В. Пашута тощо.

Загалом «Повість про галицький мятеж» охоплює 50 років. З них останні 10 років були описані одночасно з подіями, а перші 40 – ретроспективно. Безпосереднім поштовхом до укладання твору, на думку дослідника, послужила перемога Данила Галицького над угорцями, поляками й чернігівським князем Ростиславом Михайловичем у битві під Ярославом у 1245 р. Головною метою було обґрунтування права Данила Романовича на батьківську спадщину в боротьбі з бунтівними галицькими боярами. У центрі уваги М. Грушевського перебувають суто літературні, зокрема формально-стильові особливості твору. Він був першим, кому вдалося виявити й оцінити присутні в повісті елементи орнаментальної прози (хоч сам термін «орнаментальна проза» М. Грушевським і не вживається), а також відчуті імпресіоністичне забарвлення творчої манери галицького книжника. Аналізу джерельної основи «Повісті про галицький мятеж» відведено порівняно небагато місця, проте окремі оригінальні спостереження М. Грушевського й дотепер не втратили своєї наукової вартості. Будучи як завжди надзвичайно обережним у питаннях атрибуції, дослідник і цього разу намагається, перш за все, окреслити соціокультурну фізіономію автора, а не приписувати за будь-яку ціну повість якійсь конкретній особі. Уважний аналіз змісту першої частини ГВЛ дозволив М. Грушевському встановити коло осіб, з якими був пов'язаний книжник, а також виявити факти, що можуть свідчити про його соціальну належність, світогляд, суспільно-політичні погляди, ерудицію, літературний хист тощо. Погоджуючись із твердженням М. Костомарова про світський характер твору, науковець припускає, що невідомий письменник міг бути дружинником або ж писарем князівської канцелярії, можливо, помічником «печатника» Кирила.

Характеризуючи волинську частину літопису, М. Грушевський зупиняється на її стильових відмінностях від попереднього тексту. У складі Волинського літопису він виділяє кілька з'єднаних між собою пізнішим редактором самостійних творів – «Повість про Куремсу і Бурундая», «Історію подій в Литві по смерті Мендовга» та «Повість про Володимира Васильковича». При цьому вчений розробляє питання авторства, часу й місця складання названих повістей, приділяючи

особливу увагу їх тематичним та жанрово-стильовим особливостям. Цілком погоджуємося із С. Росовецьким, що «зроблений Грушевським аналіз художньої своєрідності повісті про Володимира Васильковича та психологічні портрети «нещасливого князя» та його літописця являють собою один із маленьких «внутрішніх» шедеврів «Історії української літератури» [10, с. 266]. Дослідник датує виникнення цього твору 1286/87 рр., а його автором вважає князівського писаря Ходорця. Насамкінець М. Грушевський знайомить читача з «Повістю про побоїще Батієве», котра подібно до «Повісті про битву на Калці» належить до київських дружинних повістей XIII ст. й потрапила до тексту ГВЛ як пізніша вставка.

Літописання XV–XVI ст. розглядається, насамперед, у контексті еволюції української історичної прози. Основними літописними осередками в Північній Україні та Білорусі в цей період продовжували залишатись кафедри й монастирі, а літературним джерелом і мовностильовим зразком для літописців слугували давньоруські літописні твори. Однак, у порівнянні з історіописанням попередньої доби історичній прозі XV–XVI ст. притаманні суттєві світоглядні й мовностильові відмінності наочним прикладом чого є широка редакція літопису Великого князівства Литовського й особливо «Повість про перемогу князя Костянтина Острозького». Корпус русько-литовських літописних текстів М. Грушевський поділяє на три редакції: найстаршу, середню та широку. Основна увага приділяється історії створення та структурі широкої редакції, робота над якою була завершена в 1440-их рр.

Характеризуючи т. зв. короткий київський літопис, М. Грушевський наголошує на умовності назви пам'ятки та висловлює солідарність з І. Шараневичем щодо духовного походження її автора. «...голос волинця, – зазначає вчений, – відчувається в деяких записах 1490-х рр. дуже сильно, так що се дуже правдоподібно, що в літописі використано деякі волинські записи» [7, с. 199]. Загалом в даному розділі головну увагу приділено питанням проблематики й художньої вартості оригінальних творів, розміщених до складу літописів, таких як «Похвала Вітовту», «Повість про конфлікт Вітовта з Ягайлом», «Повість про Поділля», «Повість про перемогу князя Костянтина Острозького» тощо.

Праця М. Грушевського становить собою оригінальну цілість, об'єднану концепцією безперервності розвитку літературного процесу, зокрема й літописання, на українських землях.

Скрупульозний порівняльно-текстологічний аналіз літописних пам'яток XI–XVI ст., встановлення пропусків, розривів викладу матеріалу, редакторських вставок, ідейних поглядів імовірних авторів і стильових особливостей дають змогу досліднику виявляти «шари» літописного тексту, які можна ототожнювати з різножанровими прозовими творами. Однак, яким би грандіозним не виглядав відтворений М. Грушевським фонд давньої української історичної прози, ми змушені визнати, що значна частина включених до нього пам'яток у кінцевому підсумку виявляється авторською реконструкцією, а не літературною реальністю. Адже і межі, і форма більшості дружинних повістей визначені дослідником у складі літописних текстів цілком гіпотетично, так само, як не завжди точно було встановлено час, коли вони потрапили до того чи іншого зведення. Сталося це тому, що ці пам'ятки не збереглися до наших днів у окремому вигляді, тобто ми не володіємо їх позалітописними паралельними текстами. Прагнучи уникнути накопичення непотрібного гіпотетичного баласту, М. Грушевський, на відміну від О. Шахматова, не заглиблюється у своїх студіях у генеалогію літописних зведень. Однак, як і у випадку з російським академіком, брак необхідних для порівняльно-текстологічного аналізу джерел обов'язково повинен був призвести до появи в «Історії української літератури» численних гіпотез і реконструкцій. Тому, суворо дотримуючись норм наукової етики, М. Грушевський заздалегідь попереджає читача, що «і наш літературний дослід неминуче мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним» [6, с. 9]. З точки зору О. Шахматова, визнання окремим літературним твором кожного літописного фрагменту із завершеним розгорнутим сюжетом надавало суб'єктивного характеру висновкам і перешкоджало відтворенню генеалогічного ряду втрачених літописних зведень. «Але було б неправильно думати, – цілком слушно зауважує стосовно шахматовських поглядів А. Кузьмін, – що новий підхід до літопису звільняє від необхідності виділяти й аналізувати як історичне джерело окремі елементи зведення» [9, с. 13]. Тому, враховуючи необхідність різнобічного аналізу літописних текстів, аж ніяк не варто трактувати застосовану М. Грушевським методику як просте повернення до бестужевського етапу в літописознавстві. Завдяки комплексному й ґрунтовному вивченню матеріалу, оригінальності й продуктивності дослідницької методики та геніальній інтуїції «у більшості наукових проблем він першим формував наукову традицію» [11, с. 155].

Висновки. Таким чином, через серйозну теоретико-методичну озброєність, опрацювання численних текстів та удосконалення техніки джерельного аналізу, авторам узагальнюючих праць, створених протягом 1918–1920-х рр. вдалося досягнути відчутних успіхів на ниві дослідження вітчизняного літописання. Найвагомим надбанням літописознавства безперечно слід визнати «Історію української літератури» М. Грушевського, котра, незважаючи на деякі суперечливі положення, відзначається оригінальністю поглядів, теоретичною глибиною, увагою до питань методики й багатством опрацьованого фактичного матеріалу. Концептуальне значення цієї праці полягає в трактуванні літописів як історико-літературних пам'яток, тобто окремого об'єднувального жанру, що включає до свого складу різноманітні первинні жанри літератури та фольклору, історичні документи тощо. У зв'язку з цим особливої ваги набуває виконана науковцем характеристика тематики, проблематики й

поетики історичних повістей, виділених ним з літописного тексту. Адже без повного уявлення про художні особливості літописів неможливо відтворити історію розвитку літописання в цілому й оцінити естетичну вартість кожної літописної пам'ятки зокрема. Також безсумнівний інтерес становлять запропоновані М. Грушевським обмеження стосовно практичного застосування розробленої О. Шахматовим методики вивчення літописних текстів. Високим рівнем наукового аналізу, детальністю, чіткістю й доступністю викладеного матеріалу вигідно вирізняється «Історія української літератури» М. Возняка, автор якої послідовно дотримується шахматовської схеми розвитку східнослов'янського літописання. На жаль, згортання політики українізації, що розпочалося з 1929 р., перехід до масових репресій, жертвами яких стало чимало науковців, ідеологізація гуманітарних наук згубно позначилися на формуванні безперервної традиції українського літописознавства в тоталітарному СРСР.

Список літератури:

1. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1920. Т. 1. 344 с.
2. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1921. Т. 2. 416 с.
3. Возняк М.С. Історія української літератури. Львів: Просвіта, 1924. Т. 3. 564 с.
4. Воронов В. І. М. С. Грушевський як дослідник давньоруських літописів *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2017. Вип. 25 (1). С. 154–165.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 2 / упоряд. В.В. Яременко; приміт. С.К. Росовецького. 264 с.
6. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1993. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; прим. С.К. Росовецького. 288 с.
7. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. К.: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 1 / упоряд. та прим. С.К. Росовецького. 256 с.
8. Котляр М.Ф. Галицько-волинський літопис XII ст. / відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т Історії України, Академія наук України, 1993. 167 с.
9. Кузьмін А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / Ред. Л.Л. Муравьева. Рязань: РГПИ, 1969. 240 с.
10. Росовецький С.К. Примітки. *Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.* К.: Либідь, 1993. Т. 3 / упоряд. В.В. Яременко; прим. С.К. Росовецького. С. 257–278.
11. Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К. – Дрогобич: Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, ДДПУ ім. Івана Франка, 2005. 334 с.
12. Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. К.: Наук. думка, 2005. 362 с.
13. Федорак Н. Українські літописи в дослідженнях Михайла Возняка. *Возняк Михайло. Студії над українськими літописами: Збірник наукових праць*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 7–32.
14. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб, 1908. XVI, 686 с.

Dzyra I.Ya. UKRAINIAN CHRONICLE IN GENERALIZING WORKS OF 1918–1920S ON THE HISTORY OF HOMELAND'S LITERATURE

The informative possibilities, author's opinions and the fundamental research methods, used in reviews of the history of Ukrainian chronicle writing, which were inserted in the generalized works of the 1918–1920-s of the history of the Ukrainian literature are turned out in the article. It has been established that during this period the leading method of scientific research remained the positivist one, which consisted in the identification, accumulation and immanent analysis of factual material.

The most considerable acquisition of the chronicle criticism should be recognized «History of the Ukrainian literature» of M. Hrushevsky, which, in spite of some contradictory theses, is notable for original opinions, theoretical profundity, attention to questions of methods and wealth of treated sources. M. Hrushevsky's work constitutes an integral whole, united by the concept of the continuity of the development of the literary process, including chronicle writing, on Ukrainian lands. A meticulous comparative-textual analysis, identification of omissions, gaps in the presentation of the material, editorial insertions, ideological views of the probable authors, and stylistic features allow the researcher to conceptually interpret the chronicles of the 11th–16th centuries as historical and literary monuments, that is, a separate unifying genre that includes various primary genres of literature and folklore, historical documents, etc. However, due to the lack of parallel sources outside the chronicles, some of the author's reconstructions remain hypothetical. Of great importance are the comments proposed by M. Hrushevsky on the practical application of the methodology for studying chronicle texts developed by O. Shakhmatov. M. Voznyak's «History of Ukrainian Literature» stands out for its high level of scientific analysis, detail, clarity and accessibility of the presented material, the author of which consistently adheres to Shakhmatov's scheme for the development of East Slavic chronicles.

Keywords: *chronicles, chronicle writing, chronicle studies, historiography, history of the literature.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026